

The Word-Formation Potential of Persian Common Pronouns

Zahra Mohammadian: Assistant Professor of Persian Language and Literature, Farhangian University, Tehran, Iran. zahramohammadian@cfu.ac.ir (Corresponding Author) ORCID: 0009-0004-5771-7384

Abbasali Vafaie: Professor, Department of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. a.vafaie@atu.ac.ir, ORCID: 0000-0002-3983-9028

Sayed Ewazali Kazimi: Ph.D. student in Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. alikazimi461@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3692-6967

Abstract

The word-formation capacity of any language is of considerable significance, as it is directly correlated with the stability and expansion of that language. The present study investigates the word-formation capacity of common pronouns in Persian as one of the grammatical categories, with the aim of demonstrating their combinatory and derivational potential in the formation of Persian lexical items. To this end, compound and derivational words formed from common pronouns were extracted from Persian texts and selected dictionaries, and were subsequently organized and analyzed in accordance with the morphological rules of Persian. The findings indicate that although common pronouns belong to the closed lexical class, they make a noteworthy contribution to the generation of new words in nominal, adjectival, adverbial, and verbal constructions, with "xod" (self) exhibiting the highest frequency in nominalization. Furthermore, grammatical categories such as adjectives, compound verbs, and adverbs have also been formed with this pronoun. The pronoun "xiš" (own/self) ranks second after "xod," while word formations involving the pronoun "xištan" (oneself) are comparatively scarce.

1. Introduction

Every language possesses capacities and methods for forming the vocabulary it requires. Persian employs four methods in word formation: simple, compound, derivational, and compound-derivational. Compounding encompasses all grammatical categories and is more pervasive than the others. The derivational capacity ranks second after compounding, producing the vocabulary needed by the language in the formation of nouns, adjectives, and adverbs. Following derivation, the compound-derivational capacity, which includes nouns, adjectives, and adverbs, is also highly active, and numerous words are formed through this means. Word formation through the simple structural capacity mostly pertains to the earliest period of Persian, and today Persian is almost sterile in producing simple words. The aforementioned capacities have given Persian a considerable ability to meet its synchronic needs for new words. The issue of word formation and its methods is one of the most important tasks of morphological knowledge. This knowledge examines the constituents involved in compound and derivational constructions of vocabulary, and their morphological capabilities in Persian. Lexicology has a vast scope, and countless structural descriptions of vocabulary have remained neglected, requiring comprehensive research in this domain. One of the unexplored investigations is the compounding capacity of mutual pronouns with other grammatical categories or derivational affixes in word production.

These pronouns, which have limited types and function differently from other Persian pronouns in the syntactic and morphological domains, are involved in the formation of new words.

2. Research Method

This study, conducted through a descriptive-analytical method using library sources, aims to analyze mutual pronouns in the formation of compound and derivational words in vocabulary construction, so as to demonstrate the undiscovered capacities of these pronouns in Persian word formation and to systematically analyze the types of grammatical categories formed with these pronouns in Persian.

3. Analysis and Discussion

According to the theories of linguists and grammarians, Persian has four methods of word formation, and one of its capacities—the simple word formation method—has become almost sterile; however, the three capacities of derivation, compounding, and compound-derivation are active, and numerous words are formed through these methods to meet the needs of Persian. It is important to determine which base words combine with one another in the compounding and derivational methods, or which derivational affixes are employed for word formation.

When compounding and derivation are discussed, base words of noun, adjective, and verb as the principal categories always come to mind, while the category of pronoun and particle is neglected, whereas an examination of compound words in the language reveals that most impersonal pronouns are involved in the compounding and derivational capacity in forming new words. Persian mutual pronouns belong to that group of lexical items which, although they themselves are placed in a closed circle and are summarized in three types—*khod* (self), *khish* (own self), and *khishtan* (own self)—and no new word is added to them, they nevertheless combine with most categories of Persian through compounding and derivation and form new grammatical categories with new words. In this article, by referring to numerous textual and lexicographic sources, compound and derivational words resulting from mutual pronouns have been extracted and placed in specific structural rule formats through morphological analysis. This classification showed that mutual pronouns have been involved in word formation far more than other pronouns.

In terms of the samples obtained from texts, altogether the formats of this type of pronoun in the formation of compound grammatical categories are as follows: the pronoun *khod* ranks first, the mutual pronoun *khish* second, and the mutual pronoun *khishtan* third in terms of participation in the formation of grammatical categories of Persian.

3. Conclusion

An examination of the research findings showed that the mutual pronoun *khod* is involved, through combination with past stem, present stem, noun, adjective, and the derivational affix "-i," in 5 formats in the formation of compound nouns and derived-compound nouns. It also forms adjectives in 6 formats through combination with present stem, noun, adjective, and the derivational affixes "bi-" and "-i." Furthermore, through combination with present stem and the derivational affixes "-aneh" and "bi-," and through combination with the two prepositions "ba" and "be," and solely through combination with the word "sar" in the word *khodsar*, it contributes in 6 formats to the formation of adverbs. Moreover, *khod* is used in 4 formats in the formation of compound verbs through combination with the light verb of a compound verb, noun, and the derivational affix "bi-." The total number of compound forms of *khod* in the formation of noun, adjective, adverb, and verb is 21 formats, and it has been involved twice as much as *khish* and

khishtan in the formation of compound grammatical categories. The mutual pronoun khish is involved through combination with the derivational affixes "bi-" and "-i" with verb stem and noun in 6 formats with limited vocabulary in noun formation; and through combination with verb stem and the derivational affix "-i" in adjective formation; and through combination with simple and compound light verbs in 2 formats with limited vocabulary in verb formation. The total number of formats constructed for noun, adjective, and verb from this pronoun is 11, and no adverb has been formed with this pronoun. The mutual pronoun khishtan has participated through combination with present stem and the derivational affixes "bi-" and "-i" in 2 formats in noun formation; and through combination with the derivational affix "bi-" and verb stem, noun, and derived adjective in 6 formats in adjective formation; and through combination with the prepositions "az" and "be" together with a simple light verb in 2 formats in verb formation. The total number of formats of this type of pronoun in the formation of compound grammatical categories is 9 formats. Therefore, the pronoun khod with 21 formats, the mutual pronoun khish with 11 formats, and the mutual pronoun khishtan with 9 formats have collectively participated in 41 formats in the formation of grammatical categories of Persian.

Keywords: common pronouns, word-formation capacity, noun, adverb, adjective, verb.

ظرفیت واژه‌سازی ضمایر مشترک زبان فارسی

زهره محمدیان: استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

ارکید: zahramohammadian@cfu.ac.ir، ۰۰۰۹-۰۰۰۴-۵۷۷۱-۷۳۸۴

عباسعلی وفایی: استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. a.vafaie@atu.ac.ir

ارکید: ۰۰۰۰-۰۰۰۲-۳۹۸۳-۹۰۲۸

سیدعوض علی کاظمی: دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

alikalazimi461@gmail.com ارکید: 0000-0003-3692-6967

چکیده

ظرفیت واژه‌سازی در هر زبانی از اهمیت زیادی برخوردار است، زیرا این مهم با پایداری و گسترش زبان ارتباط مستقیمی دارد. در این مقاله ظرفیت واژه‌سازی ضمیر مشترک زبان فارسی به‌عنوان یکی از مقوله‌های دستوری مورد پژوهش قرار گرفت تا میزان توانایی ترکیبی و اشتقاقی آن در ساخت واژگان فارسی نموده شود. به این منظور واژه‌های ترکیبی و اشتقاقی ساخته شده از ضمایر مشترک از متون فارسی و برخی از فرهنگ‌ها استخراج و بر اساس قواعد صرفی زبان فارسی تنظیم و تحلیل شدند. یافته‌های پژوهش نشان داد که ضمایر مشترک اگرچه در دایره بسته واژگانی قرار دارند، اما در تولید واژه‌های جدید در ساخت‌های اسمی، صفتی، قیدی، و فعلی سهم قابل توجهی دارند و بیشترین سهم از آن "خود" در اسم‌سازی است. هم‌چنین با این ضمیر مقوله‌های دستوری صفت، فعل مرکب و قید نیز ساخته شده است. ضمیر "خویش" در مرتبه بعد از "خود" قرار دارد و ساخت واژگان با ضمیر "خویش" اندک‌شمار است.

کلیدواژه‌ها: ضمایر مشترک، ظرفیت واژه‌سازی، اسم، قید، صفت، فعل.

۱. مقدمه

هر زبانی ظرفیت‌ها و روش‌هایی برای ساخت واژگان مورد نیاز خود دارد. زبان فارسی در ساخت واژه از چهار روش ساده، مرکب، اشتقاقی، مرکب-اشتقاقی بهره می‌برد. ساخت ترکیبی همه مقوله‌های دستوری را شامل می‌شود و فراگیرتر از مابقی است. ظرفیت اشتقاقی پس از ترکیبی در مرتبه دوم قرار دارد و در ساخت اسم، صفت و قید به تولید واژگان مورد نیاز زبان می‌پردازد. پس از اشتقاقی، ظرفیت اشتقاقی-ترکیبی نیز که شامل اسم، صفت، و قید می‌شود نیز بسیار فعال است و واژه‌های فراوانی از این طریق ساخته می‌شود. ساخت واژه از طریق ظرفیت ساختمانی ساده اغلب به دوره نخستین زبان فارسی مربوط است و امروزه زبان فارسی در تولید واژه ساده تقریباً عقیم است. ظرفیت‌های مذکور توانایی زیادی به زبان فارسی داده است تا نیازهای هم‌زمانی خود به واژه‌های جدید را مرتفع کند. مسئله واژه‌سازی و روش‌های ساخت آن از مهم‌ترین وظایف دانش صرف است. این دانش سازه‌های دخیل در ساخت‌های ترکیبی و اشتقاقی واژگان، و توانایی ساختوازی آن‌ها را در زبان فارسی بررسی می‌کند. واژه‌شناسی گستره وسیعی دارد و هنوز درصد بی‌شماری از توصیف‌های ساختمانی واژگان مغفول مانده و به تحقیقی جامع در این حوزه نیاز

است. یکی از بررسی‌های جامانده، ظرفیت ترکیبی ضمائر مشترک با سایر مقوله‌های دستوری و یا وندهای اشتقاقی در تولید واژگان است. این ضمائر که اقسام محدودی دارند و متفاوت از سایر ضمائر فارسی در حوزه نحوی و صرفی عمل می‌کنند در ساخت واژه‌های جدید دخیل‌اند.

اغلب ضمائر در دایره بسته واژگانی قرار می‌گیرند و تولید و گسترش آن‌ها ممکن نیست. به همین جهت از آغاز زبان فارسی در ضمائر شخصی فاعلی نوع منفصل «من، تو، او، ما، شما، ایشان» تغییری به وجود نیامده است. ضمائر شخصی متصل همواره «م، ی، د، یم، ید، ند» بوده‌اند و به این تعداد هیچ ضمیر دیگری افزوده نشده است. اغلب ضمائر چنین وضعیتی دارند. ضمیرهای مشترک نیز از آن دسته‌اند که در سه نوع «خود، خویش، خویشان» محدود شده‌اند و ساخت جدیدی نیافته‌اند. افزون بر ضمائر برخی از مقوله‌های دستوری همانند قید مختص و حرف نیز چنین ماهیتی دارند و زایش معناداری در آن‌ها دیده نمی‌شود. مطالعه دستورهای زبان فارسی و بررسی پژوهش‌های زبانی در آثار کتابی و مقاله‌ای نشان می‌دهد که در این باره به‌طور ویژه تحقیق نشده است و صرفاً به تعریف و توصیف مختصر بسنده کرده‌اند. درباره مشارکت ضمیرهای مشترک در ساخت اقسام کلمه، پژوهشی درخور و جامع یافت نمی‌شود. برای تحقق این منظور ابتدا موضوع تحقیق در برخی دستورهای معتبر فارسی بررسی می‌شود و سپس به موضوع اصلی مقاله پرداخته خواهد شد.

این پژوهش با هدف توصیف و تحلیل مشارکت ضمائر مشترک در ساخت واژه‌های ترکیبی و اشتقاقی در ساخت واژگان انجام شده است تا ظرفیت‌های نامکشوف این ضمائر در ساخت واژه‌های فارسی نشان داده شود و نوع مقوله‌های دستوری ساخته‌شده با این ضمائر در زبان فارسی به‌صورت قاعده‌مند تحلیل گردد. پرسش‌های پژوهش از قرار زیرند:

الف) دستورهای زبان فارسی ظرفیت ترکیبی ضمائر مشترک در تولید مقوله‌های زبانی را چگونه توصیف کرده‌اند؟

ب) کدام‌یک از ضمائر مشترک نقش برجسته‌تری در تولید واژه دارند؟

ج) ضمائر مشترک چه اقسامی از کلمات فارسی را تولید می‌کنند؟

این پرسش‌ها با توجه به فرضیه‌های زیر شکل گرفتند:

۱) دستورهای زبان فارسی به‌صورت دقیق و جزئی به ظرفیت ترکیبی ضمائر مشترک در ساخت واژه‌های فارسی پرداخته‌اند.

۲) به نظر می‌رسد که ظرفیت ترکیبی ضمیر مشترک "خود" در ساخت واژه‌های مرکب در زبان فارسی بیش از "خویش و خویشان" باشد.

ج) ضمائر مشترک فارسی در ترکیب با سایر اقسام کلمه، مقوله‌های دستوری اسم، صفت، فعل، قید را می‌سازند.

۲. پیشینه پژوهش

در موضوع واژه‌سازی با ضمائر مشترک در زبان فارسی پژوهش مستقلی صورت نگرفته است؛ اما در خصوص ترکیب و اشتقاق و ظرفیت‌های واژه‌سازی در زبان فارسی منابع زیر قابل مطالعه است:

۲. ۱. آثار کتابی

- مقربی، مصطفی (۱۳۷۲). ترکیب در زبان فارسی. تهران: توس؛

- طباطبایی، علالدین (۱۳۸۹). ترکیب در زبان فارسی. تهران: کتاب بهار؛
- کلباسی، ایران (۱۳۹۱). اشتقاق در زبان فارسی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی؛
- فرشیدورد، خسرو (۱۳۸۹). ترکیب و اشتقاق در زبان فارسی. تهران: زوار؛
- خلیلی، کامیاب (۱۳۸۵). فرهنگ واژه‌سازی در زبان فارسی. تهران: قصیده‌سرا.

۲.۲. آثار مقاله‌ای

- وفاپی، عباسعلی و زهرا روغنی (۱۴۰۵). «ظرفیت ترکیبی واژه‌سازی "هم" در زبان فارسی». پژوهش‌های دستوری و بلاغت، سال ۱۶ شماره ۲۹: ۲۰۱ - ۲۱۶؛
- علالدین، طباطبایی (۱۳۸۹). «فرایندهای واژه‌سازی زبان فارسی و استقلال صرف و نحو». پژوهش‌های زبان‌شناسی، سال ۲ شماره ۳: ۸۷ - ۹۹؛
- ابوالحسنی چیمه، زهرا و آتنا پوشته (۱۳۹۰). «بررسی تطبیقی فرایندهای واژه‌سازی در دو دهه ۱۳۴۰ و ۱۳۷۰ در ژانر سیاسی مطبوعات»، زبان‌پژوهی، سال ۲ شماره ۴: ۱ - ۳۱؛
- رضوی، مرضیه‌السادات و فریبا قطره (۱۳۹۳). «فرایندهای واژه‌آفرینی در گونه گفتاری زبان فارسی». پژوهش زبان و ادبیات فارسی، سال ۱۲ شماره ۳۴: ۱ - ۱۰؛
- قندی، سعید؛ بهرامی‌خورشید، سحر؛ عاصی، مصطفی و حیات عامری (۱۴۰۳). «نگرشی نو به شماره واژه‌های مرکب در زبان فارسی: رویکرد صرف ساخت». جستارهای زبانی، سال ۱۵ شماره ۶ (پیاپی ۸۴): ۳۳۷-۳۷۱؛
- صفوی، کوروش (۱۳۷۴). «واژه‌های قرضی در زبان فارسی». نامه فرهنگ، سال ۵ شماره ۳ (پیاپی ۱۹): ۹۶ - ۱۱۱.
- فرشیدورد، خسرو (۱۳۶۹). «واژه‌سازی و وضع و ترجمه اصطلاحات علمی و فنی». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، سال ۲۸، شماره ۱-۲ (پیاپی ۱۱۳-۱۱۴): ۱۶۴ - ۱۹۵.
- محمدی، عباسقلی؛ پورخالقی چترودی، مه‌دخت؛ استاجی، اعظم و غلام‌عباس سعیدی (۱۳۹۰). «توان بالقوه وبالفعل زبان فارسی در واژه‌سازی»، نثرپژوهی ادب فارسی، شماره ۳۰: ۲۸۱ - ۳۰۰.

۳. مبانی نظری و روش تحقیق

در پژوهش حاضر که با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و منابع کتابخانه‌ای انجام شد، تلاش گردید با در نظر گرفتن قاعده‌های ساختمانی و دستوری در زبان فارسی برای واژه‌سازی، ظرفیت واژه‌سازی ضمائر مشترک بررسی شود. در گام نخست کتاب‌های دستور زبان مرور گردید، سپس با نمونه‌های متنی از آثار ادبی فارسی و شواهد نظری ظرفیت‌های ضمیر مشترک برای واژه‌سازی در زبان فارسی تبیین شد.

۴. بحث و بررسی

۴.۱. ضمائر مشترک در دستورهای فارسی

خانلری در تعریف ضمائر مشترک می‌نویسد: «نوعی دیگری از ضمیر هست که همیشه یک صورت دارد و در عبارات و جمله‌های گوناگون به جای هر شش صیغه ضمیر شخصی ممکن است به کار برود: خود گفتم، خود گفتمی، خود گفت، خود گفتیم، خود گفتید، خود گفتند».

چنانکه می‌بینیم کلمه خود همیشه یکسان است، اما در جمله‌های مختلف معنی شش صیغه ضمیر یعنی من، تو، او، ما، شما، ایشان از آن برمی‌آید. این کلمه را که در شش صیغه مشترک است "ضمیر مشترک" می‌خوانیم» (۱۳۵۲: ۲۰۲). وی در ادامه بحث از ضمیر مشترک به نقش‌های مختلف نحوی "خود" می‌پردازد.

وحیدیان کامیار در باره خود توضیح می‌دهد: «تکواژه "خود" ضمیر مشترک است که به جای شش شخص به کار می‌رود. "خویش" و "خویشتن" در برخی نقش‌ها می‌توانند به جای خود بیایند. در فارسی امروز بعد از خود معمولاً ضمیر پیوسته می‌آید: خودم، خودت، خودش، خودمان، خودتان، خودشان» (۱۳۸۹: ۱۰۵). کامیار در ادامه بحث به نقش‌های نحوی ضمائر مشترک می‌پردازد و نقش‌های تأکیدی، متقابل و سایر نقش‌های نحوی اسم را همراه با نمونه‌هایی بیان می‌دارد، اما همچنان به ظرفیت ساختی هیچ‌یک اشاره‌ای نمی‌کند.

فرشیدورد در تعریف ضمیر مشترک می‌نویسد: «ضمیر مشترک آن است که برای شش صیغه آن‌ها یک لفظ مشترک دارند و آن خود و خویش و خویشتن است، مانند: من خود رفتم، تو خود رفتی، او خود رفت و غیره» (۱۳۸۲: ۲۴۷). او یادآور می‌شود: «در زبان محاوره برای تأکید و تقویت خود ضمیرهای غیرفاعلی به آن می‌چسبند: خودم، خودت، خودش، خودمان، خودشان. صورت اخیر را نمی‌توان ضمیر مشترک نامید؛ زیرا در این حال لفظ مشترکی در کار نیست و برای هر صیغه کلمه جداگانه‌ای داریم» (همان‌جا). سپس در این مباحث همانند برخی دستورهای دیگر به نقش نحوی ضمائر مشترک می‌پردازد و با مثال‌هایی نقش اصلی و فرعی آن‌ها را توصیف می‌کند: «ضمیرهای مشترک با کلمات دیگر ترکیب می‌شوند و کلمه مرکب می‌سازند، مانند: بی‌خود، از خود راضی، خودستا، خودنویس» (همان: ۲۴۸).

انوری و گیوی در موضوع ضمائر مشترک چنین نظری دارند: «ضمیرهای مشترک سه کلمه خود، خویش و خویشتن هستند که هر سه به جای همه ساختارهای شش‌گانه ضمیرهای شخصی به کار می‌روند. به عبارت دیگر، همه ضمیرهای شش‌گانه در آن‌ها مشترکند، از این رو آن‌ها را ضمیر مشترک نامیده‌اند» (۱۳۹۰: ۱۹۵). سپس در ادامه به کاربرد هر یک و نقش‌های آن در سطح جمله می‌پردازد و کاربرد "خود" را بیش از دو نوع دیگر می‌داند. مؤلفان اثر به دو ترکیب وصفی حاصل از ضمیر مشترک اشاره می‌کنند: «صفت مفعولی مرکب از ضمیر مشترک و صفت، مانند: خودفروخته، خودباخته؛ و صفت مرکب از ضمیر مشترک و صفت، مانند: خودآگاه، خودساخته» (همان: ۱۵۳ - ۱۵۴).

مشکوةالدینی در بحث ضمیر مشترک معتقد است: «نام‌گذاری ضمیر مشترک با این عنوان تنها به لحاظ دو صورت مشترک و ثابت خود و خویشتن برای همه اشخاص دستوری بوده است. از آنجاکه ضمیر مشترک با دو گونه نقش یا رابطه دستوری متفاوت در جمله به کار می‌رود، با دو عنوان متفاوت نامیده می‌شود: ضمیر انعکاسی و ضمیر تأکیدی. به‌طورکلی، مرجع ضمیر مشترک درون همان جمله‌ای است که در آن به کار می‌رود» (۱۳۸۴: ۲۰۴). سپس وی با توضیح ضمیر مشترک انعکاسی و ضمیر مشترک

تأکیدی صرفاً به نقش‌های هریک از این دو می‌پردازد. مشکوة‌الدینی ضمائر انعکاسی را ضمیر مشترک با رابطه‌ی دستوری مفعول صریح، مفعول باواسطه، بهره‌ور، وابسته‌ی اسمی، و مسند هم‌مرجع با گروه اسمی نهاد می‌خواند و به ضمیر مشترکی که با یکی از روابط دستوری بدل اسم و یا ضمیر پنهان وابسته‌ی اسمی (ملکی، مضاف‌الیه)، مفعول صریح، مفعول باواسطه، و قید همراهی غیرمرجع با نهاد داشته باشد ضمیر تأکیدی می‌داند و نمونه‌هایی را برای هریک بیان می‌کند (همان‌جا).

غلامعلی زاده متفاوت از سایر دستورها به ضمیر متقابل اشاره دارد و "خود، خویش، و خویشتن" را به همراه "یکدیگر، همدیگر، و هم" به این نام می‌خواند و ضمائر خودم، خودت، خودش، خودمان، خودتان، خودشان را ضمیر متقابل می‌داند (۱۳۷۴: ۴۱). از میان تحقیقات دستوری چند اثر به‌اختصار به ساخت ترکیبی مقوله‌های دستوری با ضمائر مشترک پرداخته‌اند که اثر علاءالدین طباطبایی یکی از آنهاست (۱۳۹۴). وی در بیان اقسام ترکیبات در ردیف ۶ و ۱۴ و ۱۷ به دو ساخت ترکیبی حاصل از ضمیر مشترک می‌پردازد و می‌نویسد:

«ضمیر مشترک + صفت فاعلی.

شمار این ترکیب‌ها که همگی صفت هستند از ده تجاوز نمی‌کند، مع الوصف روابط متنوعی میان دو جزء آنها وجود دارد:

- ضمیر مشترک متمم صفت مفعولی است، مانند: خودشیفته: شیفته‌ی خود؛ خودفریفته: فریفته‌ی خود؛
- ضمیر مشترک مفعول جمله‌ی زیرساختی است مانند: خودباخته: کسی که خود را باخته است؛ خودفروخته: کسی که خود را فروخته است» (۱۳۹۴: ۳۴).

چنانکه از نمونه‌های فوق برداشت می‌شود طباطبایی در بیان این شواهد به روابط معنایی و نحوی موجود پرداخته است. وی در شماره ۱۴ ترکیبات فارسی به نمونه «ضمیر مشترک + ستاک حال = صفت فاعلی» اشاره می‌کند و برحسب روابط نحوی - معنایی در ترکیب ضمیر مشترک و ستاک حال، آنها را به دو گروه تقسیم می‌کند. «در گروه اول ضمیر مشترک همانند اسم عمل می‌کند و مفعول مستقیم جزء فعلی محسوب می‌شود، مانند: خودآزار و خودپسند، یعنی آنکه خود را می‌پسندد. در گروه دوم ضمیر مشترک دلالت بر تأکید می‌کند، مانند: خودرو ... که خودش می‌روید. خودآموز ... که خودش می‌آموزد» (همان: ۵۷ - ۵۸).

او می‌گوید: «شمار بسیار بزرگی از واژه‌های پیچیده‌ی فارسی واژه مرکب محسوب می‌شوند، هسته را در واژه‌های مرکب از دو دیدگاه می‌توان تعیین کرد: نحوی و معنایی. هسته نحوی همان واژه‌ای است که از طریق تراوش کل واژه مرکب را با خود هم مقوله می‌سازد». وی در ادامه هفت ساختمان مرکب را بیان می‌دارد و در شماره ۷ به قالب زیر می‌رسد:

«ضمیر مشترک + اسم = صفت: خودرای، خودباور، خودالقاء، خودکام، خودسانسور. چنانکه می‌بینیم با قواعد ۷ واژه‌هایی حاصل می‌آید که نه می‌توان هسته نحوی آنها را مشخص کرد، نه هسته معنایی آنها؛ بنابراین بی‌هسته محسوب می‌شوند» (همان: ۲۴۳).

شمار واژه‌های دارای این ساخت (ضمیر مشترک + ستاک گذشته) انگشت‌شمار است، اما همین شمار اندک را می‌توان از نظر مقوله دستوری به دو گروه تقسیم کرد: صفت مرکب و اسم مرکب. طباطبایی به وجود ترکیب (ضمیر مشترک + ستاک گذشته)

در ساختِ صفت مرکب اشاره می‌کند و می‌نویسد: «در صفت‌های مرکب دارای این ساختار ستاک گذشته از نظر معنی صفتِ مفعولی است، و ضمیر مشترک نقش کنشگر را ایفا می‌کند، مانند خودنوشت: نوشته‌شده به قلم خود؛ خودرُست: ... که خودش رُسته است».

در بخش دیگری به اسم‌های مرکب حاصل از ترکیب ضمیر مشترک پرداخته و آن‌ها را به دو گروه تقسیم می‌کند: «گروه اول اسم‌های مرکبی که در اصل صفتِ متعلق به گذشته بوده‌اند، اما به‌عنوان اسم به کار می‌روند مانند خودپرداخت: میزان خسارتی که به عهدهٔ بیمه‌گذار است و بیمه‌گر نسبت بدان تعهد ندارد. خودشکفت: جزء سازندهٔ کانیایی یک سنگ دگرگون‌شده. گروه دوم اسم‌های مرکبی که در آن‌ها ستاک گذشته معنی مصدری می‌دهد و کل واژه نیز اسم مصدر محسوب می‌شود، مانند: خودکافت: خودپروتون‌کافت» (همان: ۶۴).

طباطبایی در منبعی دیگر در مبحث ساخت اسم‌های مرکب غیرفعلی به نوعی از ساخت "ضمیر مشترک + اسم" اشاره می‌کند و می‌گوید: «غالب واژه‌های حاصل از این ترکیب صفت فاعلی هستند، مانند: خودفرمان، خودتنظیم، خودسانسور» وی اضافه می‌کند که «با این ساختار تعداد اندکی اسم ساخته می‌شود، مانند: خودزندگینامه، خودانگاره» (۱۳۹۵: ۵۵۹).

پژوهشگر دیگری که به ترکیبات اسمی و جز آن در زبان فارسی پرداخته است، مقربی است. وی در اثر خود صرفاً به یک ساخت مرکب اسمی از ضمائر مشترک اشاره کرده و به "ضمیر مشترک + اسم" پرداخته است و مثال‌هایی ذکر می‌کند: «خودسر، خودرای، خودکام، خودکامه، خودکار، خودآگاه، خودمختار، خویشکار» (۱۳۷۲: ۳۹).

به نظر می‌رسد دو مثال خودآگاه و خودمختار نمونهٔ نادرستی بر این اقسام باشد، زیرا آگاه و مختار در زبان فارسی کارکرد صفتی دارند، نه اسمی. وی به سایر ساخت‌های ترکیبی ضمیر مشترک در زبان فارسی پرداخته و به این دو نمونه بسنده کرده است.

کلباسی متفاوت از سایر دستورزبان‌ها به ظرفیت ترکیبی ضمائر مشترک پرداخته است در بحث اضافهٔ مقلوب "خویشتن" را برای اضافهٔ مقلوب حاصل از ضمیر مثال آورده است. وی در مبحث "ساخت صفت از راه ترکیب با ضمیر" مثال‌های خودخور، خودبین، خودنما، خودخواه را می‌آورد و در ژرف‌ساخت معنایی حاصل از ضمائر و فعل ترکیب خودآموز را برای نمونه ذکر می‌کند: آنکه خود می‌آموزد (۱۳۹۱: ۶۴).

یمین در ساخت‌های آمیخته یا مرکب به نوعی ساخت از ضمیر مشترک با اسم و صفت و ریشهٔ حال می‌پردازد، «مثلاً: خودکار، خودرنگ، خودمختار، خودنویس، خود خواه، خودبین» (۱۳۹۳: ۹۱).

بررسی‌های فوق نشان می‌دهد الگوهای ساخت واژه در آثار مورد مطالعه بسیار محدود توصیف شده و بایسته به موضوع سهم ضمائر مشترک در واژه‌سازی پرداخته نشده است. چنانکه خواهیم دید موضوع بسیار گسترده‌تر از آن است که محققان تا کنون بدان اشاره کرده‌اند.

۴.۲. ضرورت توجه به نامگذاری ضمیر مشترک

قبل از تحلیل داده‌ها مناسب است درخصوص وجه تسمیه ضمائر مشترک پیشنهادی مطرح شود. نام گذاری ضمائر مشترک ناقص می‌نماید و لازم است بازاندیشی شود، چنانکه برخی دستورها بدون بیان ضعف این نام گذاری ضمائر مشترک را در کنار ضمائر شخصی بررسی کرده‌اند و نگاه متفاوتی در این خصوص داشته‌اند.

واقعیت این است که به استثنای ضمائر شخصی، دیگر ضمائر فارسی اعم از اشاره، مبهم، و عدد کارکردهای چندگانه دارند. به این معنی که هرگاه به تنهایی و بدون مرجع به کار روند می‌توان آن‌ها را اسم خواند، هرگاه در جمله مرجعی داشته باشند می‌توان آن‌ها را ضمیر دانست، و هرگاه همراه اسم به کار روند نوعی توصیف گر اسم‌اند و صفت خوانده می‌شوند.

برای مثال:

- این را می‌پسندم (اسم اشاره)؛
- کتاب را بردار و آن را در قفسه بگذار (ضمیر اشاره)؛
- این کتاب را بیشتر از کتاب قبل دوست دارم (صفت اشاره).

یا

- همه را در ضیافت شام ملاقات می‌کنم (اسم مبهم)؛
- غذا را بردار و همه را نوش جان کن (ضمیر مبهم)؛
- همه غذا را بردار و نوش جان کن (صفت مبهم).

این توصیف و توضیح در ضمیر مشترک متفاوت است، زیرا نقش صفتی، و حتی در مواردی ضمیر در آن‌ها وجود ندارد و به تسامح ضمیر خوانده می‌شود؛ زیرا در جمله مرجع مشخصی همانند سایر ضمائر ندارند و صرفاً مانند ضمائر شخصی در نقش‌های اصلی و فرعی اسم به کار می‌روند. به عبارتی دیگر به شخص دلالت دارند نه غیر شخص. چنانکه می‌دانیم ضمائر اشاره، مبهم، و عدد به غیر اشخاص هم دلالت می‌کنند. بنابراین، پیشنهاد می‌شود که این ضمائر "شخصی مشترک" خوانده شوند تا از سایر ضمائر متمایز شوند. می‌توان ضمائر شخصی را به اقسام زیر تقسیم کرد:

- (۱) ضمیر شخصی خاص: "من، تو، او، ما، شما، ایشان؛ و هم‌چنین "م، ی، د، یم، ید، ند، نند."
- (۲) ضمیر شخصی مشترک: "خود، خویش، خویشان."

۳.۴. تحلیل داده‌ها

چنانکه اشاره شد زبان فارسی چهار روش در واژه‌سازی دارد و یک ظرفیت آن که روش ساخت واژگان ساده است تقریباً عقیم افتاده است؛ لیکن سه ظرفیت اشتقاق، ترکیب، و ترکیب - اشتقاق فعال است و واژه‌های فراوانی با این روش‌ها ساخته می‌شود تا نیازهای زبان فارسی مرتفع گردد. اینکه در روش ترکیب و اشتقاق چه پایه‌واژه‌هایی با یکدیگر ترکیب می‌شوند، یا کدام وندهای اشتقاقی برای ساخت واژگان به کار گرفته می‌شوند، اهمیت دارد.

وقتی سخن از ترکیب و اشتقاق به میان می‌آید همواره پایه‌واژه‌های اسم، صفت و فعل به عنوان مقوله‌های اصلی به ذهن خطور می‌کنند و مقوله ضمیر و حرف مفعول می‌افتد، درحالی‌که با بررسی واژه‌های مرکب زبانی دریافت می‌شود که اغلب ضمائر غیرشخصی در ظرفیت ترکیبی و اشتقاقی در ساخت واژگان جدید دخیل‌اند. ضمائر مشترک فارسی از آن گروه واژگانی‌اند که اگرچه خود در دایره بسته قرار دارند و به سه نوع خود، خویش، و خویشان خلاصه می‌شوند و هیچ واژه جدیدی به آن‌ها افزوده نمی‌شود، لیکن با اغلب مقوله‌های زبان فارسی از راه ترکیب و اشتقاق آمیخته می‌شوند و مقوله‌های دستوری جدید با واژگان جدید می‌سازند. در این مقاله با مراجعه به منابع فراوان متنی و فرهنگ‌نامه‌ای، واژه‌های مرکب و اشتقاقی حاصل از ضمائر مشترک استخراج شده و با تحلیل صرفی در قالب‌های خاص قواعد سازه‌ای قرار گرفته است. این دسته‌بندی نشان داد که ضمائر مشترک بسیار بیشتر از سایر ضمائر در ساخت واژگان دخیل بوده‌اند.

اینک با آوردن نمونه واژه‌های ساخته‌شده از راه ترکیب و اشتقاق با ضمائر مشترک، به توصیف قواعد ساختی و نوع واژه حاصل از این ترکیب پرداخته می‌شود. ضمائر مورد مطالعه کاربرد فراوانی در متون ادبی اعم از نظم و نثر دارد، به‌منظور جلوگیری از اطناب به نمونه‌های محدود متنی اشاره می‌شود. نخست ضمیر مشترک "خود" بررسی می‌گردد.

۴.۳.۱. ضمیر مشترک خود

الف) اسم‌سازی / ساخت اسم

۱) خود + بن فعل مضارع + وند اشتقاقی "ی" = اسم مشتق- مرکب

خودآرایی، خودآزمایی، خودآموزی، خودباختگی، خودپرستی، خودجوشی، خودخواهی، خودخوری، خودرویی، خودسازی، خودستایی، خودسوزی، خودآزاری، خودشناسی، خودفروشی، خودکشی، خودگرانی، خودنمایی، خودخوری. مرا با وجود تو هستی نماند به یاد توام خودپرستی نماند (سعدی، ۱۳۵۹: ۸۵)

کس از دست جور زبان‌ها ترست اگر خودنمای است و گر خودپرست (همان: ۱۶۴)

هرکه نصیحت خودرای می‌کند او خود به نصیحت‌گری محتاج است. (سعدی، ۱۳۷۶: ۵۳۵)

فکر خود و رای خود در عالم رندی نیست کفر است در این مذهب خودبینی و خودرایی (حافظ، ۱۳۸۳: ۶۷۵)

بشارتی به خودت خواندن و خدا دیدن که این بشر همه خودبینی است و خودخواهی (شهریار، ۱۳۹۷: ۴۳۰)

رفته بیرون تو ز پندار و غرور نیستی از خودستایی بی‌حضور (عطار، ۱۳۴۵: ۲۱۴)

۲) خود + صفت مفعولی + وند اشتقاقی "ی" = اسم

خودباختگی، خود برانگیختگی، خودساختگی، خودشیفتگی، خوددریغی.

خودشیفتگی او را از جمع هم‌سن‌وسال‌هایش جدا کرده بود (فرهنگ بزرگ سخن: ذیل «خوشیفتگی»).

۳) خود + اسم + "ی" اشتقاقی = اسم مشتق مرکب

خوداتکایی، خوداشتغالی، خودالقایی، خودباوری، خودرأیی، خودسانسوری، خودسری، خودکامی، خودکفایی، خودکنترلی، خودلقاحی، خودمحوری، خودمصرفی، خودیاری، خوددرمانی، خوددوستی، خود حسابی.

مر مرا گفتی چرا بر روی من عاشق شدی عاشقی جانانه خودکامی و خودرأیی بود (سنایی، ۱۳۸۸: ۸۷۲)

شوند عاقبت از خودسری بیابان مرگ کسان که دست ارادت به رهنما ندهند (صائب تبریزی، ۱۳۶۴: ۱۹۰۴)

۴) خود + صفت مطلق + «ی» اشتقاقی = اسم مشتق مرکب

خودشیرینی، خودمختاری، خودآگاهی.

پدر بزرگم از خودشیرینی برخی خوشش نمی آید.

خودمختاری ولایتی را به پسرش سپرد تا آن منطقه را شایسته بالا کشد.

خود آگاهی در روان شناسی اهمیت زیادی دارد و در دین اسلام هم بدان تأکید شده است.

۵) خود + بن فعل مضارع = اسم مرکب

خودنویس، خودپرداز، خودتراش، خودرو.

خودنویس های قدیمی اشکال جذابی داشتند و مدادها هم مانند امروز متنوع نبودند.

اغلب اسم های ساخته شده از این ترکیب اسم ابزارند.

ب) صفت سازی

۱) خود + بن مضارع = صفت مرکب

خودآرا، خودآموز، خودپرست، خودپسند، خودجوش، خودآزار، خودخواه، خودستا، خودسوز، خودشناس، خودفروش، خودخور.

از خودآرا طمع سیرت شایسته خطاست که برون ساز درون ساز نگردد هرگز (صائب تبریزی، ۱۳۶۴: ۲۳۰۸)

عارض به مثل چو برگ نسرین بالا به صفت چو سرو خودروی (سعدی، ۱۳۴۲: ۵۱۸)

چو انعام کردی مشو خودپرست که من سرورم دیگران زیردست (سعدی، ۱۳۷۱: ۲۵۶)

۲) خود + صفت = صفت مرکب

خودآگاه، خودپایا، خودشیرین، خودشیفته، خودکرده، خودمختار.

۳) خود + اسم = صفت مرکب

خودالقا، خودباور، خودرأی، خودسر، خودسانسور، خودکفا، خوددوست، خودمحور، خودکام، خودیار، خوداشتغال.

گل نزد آبی بر آتش بابا خودکام را نیست غیر از ناامیدی حاصلی ابرام را (صائب تبریزی، ۱۳۶۴: ۵۹)

۴) ونډ اشتقاقی "بی" + خود + "ی" اشتقاقی = صفت مشتق / قید مشتق

بی خودی.

تا نگردد نیکوی ما بدی اینکه گفتم هم نبد جز بی خودی (مولوی، ۱۳۳۶: ۳۴۰)

(۵) وند اشتقاقی "بی" + خود = صفت مشتق / قید مشتق

بی خود.

گشت بی خود مریم و در بی خودی گفت بجهم در پناه ایزدی (مولوی، ۱۳۳۶: ۵۶۶)

من بی خود تو بی خود، ما را که برد خانه؟ من چند تو را گفتم کم خور دو سه پیمانه (مولوی، ۱۳۷۴: ۸۶۴)

(۶) حرف اضافه «از، با، به» + خود + صفت مفعولی = صفت مرکب مضاعف

از خود گذشته، از خود شده، از خود راضی (شده)، با خود آمده، بر خود گرفته، در خود شده، به خود بسته، به خود پرداخته، از خود شده. تا که از خود نگذری از دیگران نتوان گذشت.

کجاست سالک از خود گذشته؟ ای صائب که دامن به میان در ره عدم شکند (صائب تبریزی، ۱۳۶۴: ۱۹۰۲)

کار من از دست و من از خود شده صید ز یکی دیده یکی صد شده (نظامی، ۱۳۷۶: ۵۰)

ج) قیدسازی

(۱) خود + بن فعل یا اسم + وند اشتقاقی "انه" = قید مشتق مرکب / صفت مشتق مرکب

خودپسندانه، خودپرستانه، خودبینانه، خودخواهانه، خودجوشانه، خودرأیانه، خودخوران.

این ساخت به صفت فاعلی تعلق دارد و اساساً صفت است، ولی از سویی کلمات مشتق با وند "انه" بر حالت هم دلالت دارند و در نقش قید حالت نیز به کار گرفته می شوند. واژه مشتق اگر وابسته به اسم باشد، صفت خواهد بود و چنانچه حالت فعل را بیان کند، قید حالت به شمار می آید.

(۲) وند اشتقاقی "بی" + خود + "ی" اشتقاقی = قید مشتق / صفت مشتق

حسن بی خودی خود را آزار می دهد (بی خودی = قید)؛

رفتار بی خودی همواره آزاردهنده است (بی خودی = صفت) (بی خودی در معنی ناشایست و غیرارادی به کار رفته است).

(۳) وند اشتقاقی «بی» + خود = قید مشتق

به دل چون یادم از بوم و بر آيو سرشکم بی خود از چشم تر آيو (باباطاهر، ۱۳۱۱: ۵۵)

حسن بی خود ناراحت می شود و دیگران را می آزارد.

(۴) حرف اضافه «به، با» + خود = قید مرکب

من به خود نامدم اینجا که به خود بازروم آنکه آورد مرا بازبرد در وطنم (منسوب به مولوی)

(۵) خود + به + خود = قید مرکب

خودبه خود جور شد، خودبه خود آتش گرفت، خودبه خود خنده اش گرفت.

۶) سر + خود = قید مرکب

سر خود کاری کردن.

د) ساخت فعل

۱) حرف اضافه + خود + فعل ساده (همکرد، مرکب) = فعل مرکب آمیخته

از خود رفت، از خود شد، با خود آمد، از خود گذشت، به خود بست، به خود آمد، از خود برون شد، از خود به در شد، به خود فروشد، به خود راه داد، به خود کشید، به خود گرفت، در خود بود، به خود پرداخت، خود کسی بود، به خود بالید.

از غبار خط مشکین حسن می‌بالد به خود گرد لشکر توتیای چشم باشد شاه را (صائب تبریزی، ۱۳۶۴: ۹۹)

منزل آسایش من محو در خود گشتن است گردبادی می‌تواند راهبر باشد مرا (همان: ۷۱)

۲) خود + فعل ساده = فعل مرکب

خود دوخت، خود برید، خود گرفت، خود نشان داد (جلوه کردن)، خود را کشید (زودتر آماده شدن) (خود را بکش یعنی آماده شو).

در این کار خود دوخت و خود برید و دیگران را به مشاوره نگرفت.

خود می‌گرفت و خود برتر می‌نهاد همچون آدم‌های از دماغ فیل افتاده.

۳) وند اشتقاقی "بی" + خود + همکرد = فعل مرکب آمیخته

بی‌خود شد، بی‌خود گردانید، بی‌خود کرد.

در آن آینه دید از خود نشانی چو خود را یافت بی‌خود شد زمانی (نظامی، ۱۳۷۸: ۶۳)

۴) خود + را + قید / اسم + همکرد فعل = فعل مرکب آمیخته

خود را کنار کشید، خود را به چیزی زد، خود را به آب زد، خود را به آتش زد، خود را به میدان انداخت.

از یافته‌های فوق دریافت می‌شود که ضمیر مشترک "خود" با پنج مقوله اسم، فعل، صفت، حرف، وند اشتقاقی درمی‌آمیزد و در

دایره گسترده قواعدی با ۲۱ قالب اسم، صفت، فعل، و قید می‌سازد. تقریباً نیمی از قالب‌های ساختی واژگان با ضمائر مشترک به

ضمیر مشترک "خود" اختصاص دارد.

۳. ۲. ضمیر مشترک خویش

الف) اسم‌سازی

۱) حرف اضافه "بی" + خویش + وند اشتقاقی "ی" = اسم مشتق مرکب

بی‌خویشی؛

امروز بدانست او کان صدر مسلمانی چون گفت ز خویشی سبحانی و سبحانی (سنایی، ۱۳۸۸: ۶۶۸)

۲) خویش + وند اشتقاقی مرده "اوند" = اسم مشتق

خویشاوند؛

رد میراث سخت‌تر بودی وارثان را ز مرگ خویشاوند (سعدی، ۱۳۷۶: ۲۷۸)

(۳) خویش + اسم = اسم مرکب (ضمیر مشترک)

خویشتن؛

چو یقینت نیست آن باد حسن تو چرا بر باد دادی خویشتن (مولوی، ۱۳۳۶: ۱۱۰۹)

(۴) خویش + وند اشتقاقی "ی" = اسم مشتق

خویشی؛

همزبانی خویشی و پیوندی است مرد با نامحرمان چون بندی است (همان: ۵۹)

(۵) خویش + بن مضارع + وند اشتقاقی "ی" = اسم مشتق مرکب

خویش‌پرستی، خویش‌بینی، خویش‌آمیزی.

بندگی خود مکن که خویش‌پرستی کرده بسی پاکدل فرشته شیطان (اعتصامی، ۱۳۶۶: ۶۴)

ز رحمت باشی الحق بی‌کرانه چو کردی خویش‌بینی در میانه (عطار، ۱۳۱۵: ۱۹۹)

(۶) خویش + و + اسم = اسم مرکب

خویش و تبار، خویش و پیوند.

همه خویش و پیوند افراسیاب همه دل پر از کین و سر پر شتاب (کزازی، ۱۳۹۰: ۱۲۵)

ب (ساخت صفت

(۱) حرف اضافه "بی" + خویش = صفت مرکب

بی‌خویش؛ بی‌خویشی.

خراب و مست شوم در کمال بی‌خویشی نه بدروم نه بکارم چه خوش بود به‌خدا (مولوی، ۱۳۷۴: ۱۳۱)

(۲) خویش + بن مضارع = صفت مرکب

خویش‌بین، خویش‌پرست.

بر خویش‌پرست هم‌چو خاریم بر دوست‌پرست هم‌چو حریریم (همان: ۵۹۸)

زاهد خام خویش‌بین هرگز نشود پخته گر نهی درداش (عطار، ۱۳۷۶: ۳۹۱)

ج (فعل‌سازی

(۱) خویش + فعل هم‌کرد = فعل مرکب

خویش‌گم‌کرد، خویش‌بودن، خویش‌کشیدن؛

با عدوی خود مرا خویشی نبود دعوت تو جز بداندیشی نبود (اعتصامی، ۱۳۸۱: ۲۸۸)

(۲) اسم + خویش + فعل = فعل آمیخته

سرخویش گرفت، ناخویش کرد، کار خویش کرد، فراخویش رسید.

(۳) حرف اضافه + اسم + خویش + همکرد = فعل آمیخته

از خویش کامتن، به کار خویش پرداختن، جای خویش دانستن، از خویش رفتن، از جای خویش رفتن، بر جای خویش بودن، به تن خویش رفتن.

ز خویش بی سبب ای تیره دل چه می گاهی کمال جوی و سعادت چه خواهی از نقصان (اعتصامی، ۱۳۸۱: ۱۶۵)

به کار خویش نپرداختیم نوبت کار تمام عمر نشستیم و گفتگو کردیم (همان: ۱۶۰)

آشنایی نه غریب است که دلسوز من است چون من از خویش برقم دل بیگانه بسوخت (حافظ، ۱۳۸۳: ۲۶)

ای نوش کرده نیش را بی خویش کن با خویش را با خویش کن بی چیزی بده درویش را (مولوی، ۱۳۷۴: ۵۴)

ضمیر مشترک "خویش" با ترکیب اسم، صفت، همکرد فعل مرکب، و وند اشتقاقی صرفاً در ساخت اسم، صفت و فعل مشارکت دارد و با ۶ قالب در اسم سازی، با ۲ قالب در صفت سازی، و ۳ قالب در فعل سازی دخیل بوده است و با این ترکیب قید ساخته نمی شود.

۴. ۳. ۳. ضمیر مشترک خویشتن

الف) اسم سازی

(۱) خویشتن + بن مضارع + وند اشتقاقی "ی" = اسم مشتق مرکب

خویشتن بینی، خویشتن پسندی، خویشتن پرستی، خویشتن داری، خویشتن سوزی، خویشتن ستایی، خویشتن آرای، خویشتن خواهی.

و آن کنیزک ز ناز و عیاری در ثنا کرد خویشتن داری (نظامی، ۱۳۸۹: ۱۶۸)

می رود و ز خویشتن بینی که هست در نمی آید به چشمش دیگری (سعدی، ۱۳۴۲: ۴۵۴)

از سر صدق شد خداپرست داشت از خویشتن پرستی دست (نظامی، ۱۳۸۹: ۳۶۰)

(۲) حرف اضافه "بی" + خویشتن + وند اشتقاقی "ی" = اسم مشتق مرکب

بی خویشتنی.

هر چند خاطر برگماشتم هیچ معلوم نمی گردد که باعث و داعی او در این بی خویشتنی چه بوده است ؟ (لغت نامه دهخدا: ذیل «خویشتن»).

ب) صفت سازی

۱) خویشتن + بن فعل = صفت مرکب

خویشتن دار، خویشتن شناس، خویشتن پرست، خویشتن ستا، خویشتن بین، خویشتن خواه.

عارف که نگشت خویشتن بین معصوم خدای بین شمارش (خاقانی، ۱۳۷۵: ۱۱۹۶)
بزرگان نکردند در خود نگاه خدایینی از خویشتن بین مخواه (سعدی، ۱۳۷۱: ۴۳۹)
می ریخت سرشک دیده تا روز ماننده شمع خویشتن سوز (نظامی، ۱۳۷۶: ۱۳۱)

۲) حرف اضافه + خویشتن + صفت = صفت مرکب

از خویشتن پُر، از خویشتن بی خبر، از خویشتن بیزار.

۳) حرف اضافه "بی" + خویشتن = صفت مرکب

بی خویشتن.

خلق خود را بعد از آن بی خویشتن می فکندند اندر آتش مرد و زن (مولوی، ۱۳۳۶: ۴۰)

همچو حافظ روز و شب بی خویشتن گشته ام گریان و سوزان، الغیث (حافظ، ۱۳۸۳: ۱۳۳)

۴) خویشتن + اسم = صفت مرکب

خویشتن کام؛

۵) وند اشتقاقی "نا" + خویشتن + بن مضارع = صفت مشتق مرکب

ناخویشتن بین.

ج) فعل سازی

۱) حرف اضافه + خویشتن + همکرد فعل = فعل مرکب آمیخته

به خویشتن رفت، از خویشتن ستاند، از خویشتن نوشت، به خویشتن گذاشت، به خویشتن راه نداد؛

۲) خویشتن + همکرد = فعل مرکب

خویشتن نگاه داشت، خویشتن آراست، خویشتن دار بود.

ضمیر مشترک خویشتن که ساخت مرکب دارد و از خویش و تن ساخته شده است، ترکیب و اشتقاق محدودی دارد. با اسم، صفت، و همکرد فعل و صرفاً با وند اشتقاقی "بی" در ساخت اسم، صفت و فعل دخیل است.

۵. نتیجه گیری

بررسی یافته های تحقیق نشان داد که ضمیر مشترک "خود" با ترکیب بن ماضی، بن مضارع، اسم، صفت، و وند اشتقاقی "ی" در ۵ قالب در ساخت اسم مرکب و اسم مشتق مرکب دخیل است. هم چنین با ترکیب بن مضارع، اسم، صفت، و وندهای اشتقاقی "بی" و "ی" در ۶ قالب صفت می سازد. و نیز با ترکیب بن مضارع و وندهای اشتقاقی "انه" و "بی" و با ترکیب دو حرف اضافه "با، به" و صرفاً با ترکیب واژه "سر" در واژه خودسر در ۶ قالب سهمی در ساخت قید داشته دارد. هم چنین "خود" با ترکیب همکرد

فعل مرکب، اسم، و وند اشتقاقی "بی" در ۴ قالب در ساخت فعل مرکب به کار رفته است. مجموع اشکال ترکیبی "خود" در ساخت اسم، صفت، قید، و فعل ۲۱ قالب است و دو برابر خویش و خویشان در ساخت مقوله‌های مرکب دستوری دخیل بوده است. ضمیر مشترک خویش با ترکیب وند اشتقاقی "بی" و "ی" با بن فعل و اسم در ۶ قالب با واژگان محدود در اسم‌سازی؛ و با ترکیب بن فعل و وند اشتقاقی "ی" در صفت‌سازی، و با ترکیب همکرد ساده و مرکب در ۲ قالب در واژگان محدود در ساخت فعل دخیل بوده است. جمع قالب‌های ساخته‌شده اسم، صفت و فعل از این ضمیر ۱۱ است و با این ضمیر قید ساخته نشده است. ضمیر مشترک "خویشان" با ترکیب بن مضارع و وند اشتقاقی "بی" و "ی" در ۲ قالب در ساخت اسم و با ترکیب وند اشتقاقی "بی" و بن فعل، اسم و صفت مشتق در ۶ قالب در ساخت صفت؛ و با ترکیب حروف اضافه "از" و "به" به همراه همکرد ساده در ۲ قالب در ساخت فعل مشارکت داشته است. مجموع قالب‌های این نوع ضمیر در ساخت مقوله‌های دستوری مرکب ۹ قالب است. بنابراین ضمیر "خود" با ۲۱ قالب، ضمیر مشترک "خویش" با ۱۱ قالب، و ضمیر مشترک "خویشان" با ۹ قالب جمعاً در ۴۱ قالب در ساخت مقوله‌های دستوری زبان فارسی مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

تعارض منافی وجود ندارد.

منابع و مأخذ

- اعتصامی، پروین. (۱۳۶۶). دیوان. به کوشش حسن احمدی گیوی. تهران: قطره.
- _____. (۱۳۸۱). دیوان. به کوشش محمدتقی بابایی. تهران: حافظ.
- انوری، حسن و احمدی گیوی، حسن. (۱۳۸۵). دستور زبان فارسی ۲. ویرایش چهارم. تهران: فاطمی.
- انوری، حسن. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. تهران: سخن.
- حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۸۳). دیوان اشعار. به کوشش خلیل خطیب‌رهبر. تهران: صفی‌علیشاه.
- خانلری، پرویز. (۱۳۵۲). دستور زبان فارسی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۱). لغت‌نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران.
- رواقی، علی. (۱۳۹۰). فرهنگ شاهنامه. تهران: متین.
- سعدی، مصلح‌بن عبدالله. (۱۳۷۱). بوستان. به کوشش خلیل خطیب‌رهبر. تهران: صفی‌علیشاه.
- _____. (۱۳۷۶). گلستان. به کوشش خلیل خطیب‌رهبر. تهران: صفی‌علیشاه.
- _____. (۱۳۴۲). غزلیات. به کوشش محمدعلی فروغی. تهران: اقبال.
- _____. (۱۳۵۹). بوستان. تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی. تهران: انجمن استادان زبان و ادبیات فارسی.
- سنایی غزنوی، مجدودبن آدم. (۱۳۸۸). دیوان حکیم ابوالمجد مجدودبن آدم سنائی غزنوی. به سعی و اهتمام مدرس رضوی. تهران: سنایی.
- شهریار، محمدحسین. (۱۳۹۷). دیوان شهریار. تهران: نگاه.

- صائب تبریزی، محمدعلی. (۱۳۶۴). دیوان صائب تبریزی. به کوشش محمد قهرمان. تهران: علمی و فرهنگی.
- طباطبائی، علاءالدین. (۱۳۹۳). ترکیب در زبان فارسی: بررسی ساختاری واژه‌های مرکب. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- _____. (۱۳۹۴). واژه‌سازی و دستور (مجموعه مقالات). تهران: کتاب بهار.
- _____. (۱۳۹۵). فرهنگ دستور توصیفی زبان فارسی. تهران: فرهنگ معاصر.
- عطار نیشابوری، فریدالدین محمد. (۱۳۱۵) ارشاد بیان. (منسوب به عطار). تهران: دقت.
- _____. (۱۳۷۶) دیوان. تهران: نخستین.
- _____. (۱۳۴۵). مظهرالعجایب و مظهر الاسرار. با تصحیح و مقدمه احمد خوشنویس. تهران: سنایی.
- غلامعلی‌زاده، خسرو. (۱۳۷۴). ساخت زبان فارسی. تهران: احیاء کتاب.
- فرشیدورد، خسرو. (۱۳۸۲). دستور مفصل امروز. تهران: سخن.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۹۰). نامه باستان و ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی. تهران: سمت.
- کلباسی، ایران. (۱۳۹۱). ساخت اشتقاقی واژه در زبان فارسی امروز. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۷۳). فرهنگ اشعار صائب. تهران: امیرکبیر.
- مشکوة‌الدینی، مهدی. (۱۳۸۴). دستور زبان فارسی (واژگانی و پیوندهای ساختی). تهران: سمت.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۴). کلیات دیوان شمس. به تصحیح بدیع الزمان فروزانفر. تهران: راد.
- _____. (۱۳۳۶). مثنوی معنوی. به تصحیح رینولد الین نیکلسون. تهران: علمی.
- نظامی گنجوی، الیاس. (۱۳۷۶). لیلی و مجنون. به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.
- _____. (۱۳۷۸). مخزن الاسرار. به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره.
- _____. (۱۳۸۹). هفت پیکر. تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر.
- همدانی، باباطاهر. (۱۳۱۱). دیوان. تهران: مجله ارمغان.
- وحیدیان کامیار، تقی و عمرانی، غلامرضا. (۱۳۸۹). دستور زبان فارسی ۱. تهران: سمت.
- وفایی، عباسعلی. (۱۳۹۲). دستور توصیفی براساس واحدهای زبان فارسی. تهران: سخن.
- یمین، محمدحسین. (۱۳۹۳). دستور معاصر زبان پارسی دری. کابل: میوند.

References

- Ahmadī Gīvī, H. (Ed.). (2002). *Dīvān-i Parvīn-i I'tiṣāmī* [The Divan of Parvin E'tesami] (6th ed.). Qaṭrah. (Original work published 2002). (In Persian)
- Anvarī, H. (2002). *Farhang-i buzurg-i Sukhan* [The Great Dictionary of Sokhan]. Sukhan. (In Persian)
- Anvarī, H. (2003). *Farhang-i buzurg-i Sukhan* (Vol. 4, 2nd ed.). Sukhan. (In Persian)
- Anvarī, H., & Ahmadi Gīvī, H. (2006). *Persian Grammar 2* (4th ed.). Fāṭimī. (In Persian)

- Bābātāhir-i Hamadānī. (1932). Dīvān (2nd ed.). Armaghān Magazine. .(In Persian)
- Dihkhudā, ‘A. A. (1992). Dekhoda Dictionary. University of Tehran Press. .(In Persian)
- Dihkhudā, ‘A. A. (1998). Lughat-nāmāh (Vol. 7). University of Tehran Press. .(In Persian)
- Farhāng-i Sukhan entries — see Anvarī. .(In Persian)
- Farshīdvard, Kh. (2003) A Detailed Grammar of Today. Sukhan. .(In Persian)
- Ghulām-‘Alī-zādah, Kh. (1995). The Structure of Persian. Iḥyā’-i Kitāb. .(In Persian)
- Gulchīn-i Ma‘ānī, A. (1994A Dictionary of Saeb's Poetry Amīr Kabīr. .(In Persian)
- Ḥāfiẓ Shīrāzī, Sh. M. (2004). Dīvān (Kh. Khaṭīb Rahbar, Ed.; 37th ed.). Ṣafī ‘Alīshāh. .(In Persian)
- I‘tiṣāmī, P. (1987). Dīvān (M. T. Bābā’ī, Ed.). Ḥāfiẓ. .(In Persian)
- Kalbāsī, Ī. (2012)Derivational Word Structure in Modern Persian. Institute for Humanities and Cultural Studies. .(In Persian)
- Khānlarī, P. (1973). Persian Grammar. Bonyād-i Farhang-i Īrān. .(In Persian)
- Kazzāzī, M. J. (2011). Nāmāh-i Bāstān: Vīrāyish va guzārish-i Shāhnāmāh-i Firdawsī (Vol. 3, 6th ed.). SAMT. .(In Persian)
- Mishkāṭ al-Dīnī, M. (2005). Persian Grammar: Lexical and Structural Connections]. SAMT. .(In Persian)
- Mawlavī, J. M. (1957). The Spiritual Couplets (R. A. Nicholson, Ed.). ‘Ilmī. .(In Persian)
- Mawlavī, J. M. (1995). Kulliyāt-i Dīvān-i Shams (Vols. 1–2) (B. Z. Furūzānfar, Ed.). Rād. .(In Persian)
- Nizāmī Ganjavī. (1997). Layla and Majnun (S. Ḥamīdiyān, Ed.). Qaṭrah. .(In Persian)
- Nizāmī Ganjavī. (1997). The Treasury of Mysteries (S. Ḥamīdiyān, Ed.). Qaṭrah. .(In Persian)
- Nizāmī Ganjavī. (2010). The Seven Beauties (B. Tharwatīyān, Ed.; 2nd ed.). Amīr Kabīr. .(In Persian)
- ‘Aṭṭār Nīshābūrī, F. M. (1936). Irshad al-Bayan (attributed to ‘Aṭṭār). Diqqat. .(In Persian)
- ‘Aṭṭār Nīshābūrī, F. M. (1966). Mazhar al-‘Ajā’ib va Mazhar [Mazhar al-Aja’ib] (A. Khushnivīs, Ed.). Sanā’ī. .(In Persian)
- ‘Aṭṭār Nīshābūrī, F. M. (1997). Dīvān (2nd ed.). Nukhustīn. .(In Persian)

- Rawāqī, ‘A. (2011). A Dictionary of the Shahnameh. Matīn. .(In Persian)
- Sa‘dī, M. ‘A. (1963). Ghazals (M. ‘A. Furūghī, Ed.). Iqbāl. .(In Persian)
- Sa‘dī, M. ‘A. (1980). Būstān (Gh. Ḥ. Yūsufī, Ed.). Association of Professors of Persian Language and Literature. .(In Persian)
- Sa‘dī, M. ‘A. (1992). Būstān, (Kh. Khaṭīb Rahbar, Ed.; 2nd ed.). Ṣafī ‘Alīshāh. .(In Persian)
- Sa‘dī, M. ‘A. (1997). Gulistān (Kh. Khaṭīb Rahbar, Ed.; 11th ed.). Ṣafī ‘Alīshāh. .(In Persian)
- Ṣā‘ib Tabrīzī, M. ‘A. (1985). Dīvān-i Ṣā‘ib Tabrīzī (Vol. 1) (M. Qahramān, Ed.). ‘Ilmī va Farhangī. .(In Persian)
- Ṣā‘ib Tabrīzī, M. ‘A. (1988). Dīvān-i Ṣā‘ib Tabrīzī (Vol. 4) (M. Qahramān, Ed.). ‘Ilmī va Farhangī. .(In Persian)
- Sanā‘ī Ghaznavī, M. Ā. (2009). Dīvān (M. Mudarris Raḍavī, Ed.; 7th ed.). Sanā‘ī. .(In Persian)
- Shahriyār, M. Ḥ. (2018). Divan of Shahriar. Nigāh. .(In Persian)
- Ṭabāṭabā‘ī, ‘A. (2014). Compounding in Persian: A Structural Study of Complex Words]. Academy of Persian Language and Literature. .(In Persian)
- Ṭabāṭabā‘ī, ‘A. (2015). Word Formation and Grammar: Collected Essays. Kitāb-i Bahār. .(In Persian)
- Ṭabāṭabā‘ī, ‘A. (2016). A Dictionary of Descriptive Persian Grammar. Farhang-i Mu‘āṣir. .(In Persian)
- Vaḥīdiyān Kāmyār, T., & ‘Umrānī, Gh. (2010). Persian Grammar 1. SAMT. .(In Persian)
- Vafāyī, ‘A. (2013). A Descriptive Grammar Based on Persian Language Units. Sukhan. .(In Persian)
- Yamīn, M. Ḥ. (2014). A Contemporary Grammar of Dari Persian. Maywand. .(In Persian)